

ДО ПИТАННЯ МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИХ ДИСЦИПЛІН

Н. ОНІЩЕНКО

*доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
завідувач відділу теорії держави і права
(Інститут держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України)*

Починаючи цей виклад, хотілося б зосередити увагу на проблемах, що нині стосуються безпосередньо порівняльного правознавства як наукової галузі [1, 10–12]. Варто зазначити, що юридична наука, як і будь-яка інша, характеризується цікавими дискусіями, обговореннями, пошуками істини, підходів до вирішення певних питань, інколи досить важливих з практичної точки зору. Таких прикладів у загальній теорії держави і права чимало: у свій час, наприклад, проводилися палкі дискусії щодо істинності вузького чи широкого праворозуміння. Суперечки прихильників того і того спрямування інтенсивно спалахували до середини 60-х років ХХ ст., потім у 70–80-х роках. Хоча тепер ця проблематика не здається такою гострою і необхідною у наукових колах і щодо загальної проблеми праворозуміння. Дискусійні точки зору висловлюються з приводу співвідношення категорій негативної та позитивної юридичної відповідальності, сутності джерела і форми права тощо.

Нам здається, що певну аналогію можна спостерігати і щодо «місця під сонцем» науки порівняльного правознавства, зокрема, розмежування метода наукового дослідження, самостійної юридичної науки або окремої частини у межах загальної теорії держави і права. Ми переконані, що на сьогодні ця наукова проблема, як і низка інших, пов'язаних із нею, не може одержати свого остаточного вирішення у межах окремих круглих столів, методичних семінарів, конференцій [2, 9].

Більше того, нам здається, що в контексті необхідності викладання означеної сфери знань, є низка проблем, що мають важливіше значення з точки зору саме методики; що в контексті викладання у різних вищих юридичних навчальних закладах України, країн СНД, інших держав існує певна плутанина щодо назв самої дисципліни. Так, для означеної сфери знань вживаються такі наукові категорії: «порівняльне правознавство», «юридична компаративістика», «правові системи сучасності».

Якщо перші два — їх сутність, природа, зміст — неодноразово розглядалися юридичною наукою, аналізувалися вітчизняними і зарубіжними вченими, то третій напрям — «правові системи сучасності» — досліджений недостатньо з огляду насамперед на визначення його місця в системі юридичних знань і від-

© Н. Оніщенко, 2013

повідних перерахованих категорій. Усі три дисципліни викладаються нині у вишах, хоча не лише студенти, а й інколи викладачі не розуміють сутнісних відмінностей між ними.

Спробуємо деякою мірою подолати відповідні прогалини. Відразу зазначимо, що юридична компаративістика і порівняльне правознавство здебільшого, на нашу думку, є тотожними поняттями. Цілком поділяємо з цього приводу точку зору О. Скакун. Визначаючи різні термінологічні уточнення у певних регіонах світу, відомий учений ототожнює ці категорії [3, 15]. Як тотожні ці категорії розглядають учені відділу теорії держави і права Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України [4, 10].

Що ж стосується напряму «правові системи сучасності», то, на наше глибоке переконання, ним охоплюється, по-перше, дослідження особливостей, природи, структури, функцій правової системи як соціального феномена правової дійсності, по-друге, аналіз класичних, гібридних, традиційних правових систем, зокрема й у їх порівнянні.

Після того, як окреслено формат вказаного спрямування, спробуємо привести деякі важливі, в контексті нашого розгляду, характеристики. Насамперед йдеться про предмети дослідження. Будь-яка наука, що претендує на самостійність, повинна мати свій власний предмет. Предмет науки — це ті явища і процеси, які досліджуються нею, на яке спрямоване наукове пізнання [5, 85]. Отже, *порівняльне правознавство* (англ. — «*comparative law*», компаративістика) — це наука, яка займається дослідженням загальних і специфічних закономірностей виникнення, розвитку та функціонування сучасних правових систем світу. Порівняльне правознавство являє собою об'єктивно необхідний процес пізнання права в загальносвітовому порівняльному аспекті, тобто порівняння між різними правовими системами, їх типами (сім'ями), групами. Його активізації та вдосконаленню сприяють процеси, що відбуваються у світовому співтоваристві, а саме: розробка та формування правових систем молодих держав; поширення та поглиблення зв'язків між державами та групами країн; інтеграція низки країн у єдине ціле [4, 10]. *Предмет «правових систем сучасності»* можна визначити як вивчення загальних і специфічних закономірностей виникнення, розвитку та функціонування національної правової системи, її ментальних особливостей, а також порівняння правових систем у межах правових сімей, або дослідження останніх у їх порівняльному пізнанні.

Важливого значення у зв'язку з цим набуває аналіз деяких інших категорій, зокрема «правова система».

Існує безліч різних визначень систем, які пропонують учені — філософи, соціологи, юристи [6, 48]. Узагальнивши їх, можна зробити висновок, що система — це упорядкована сукупність елементів, взаємопов'язаних і взаємодіючих один з одним, яка має відносну самостійність і органічну єдність, характеризується внутрішньою цілісністю й автономністю функціонування. Перераховані ознаки притаманні й правовій системі, хоча поняття останньої «означає набагато більше, ніж просто явище, що формально підпадає під ознаки будь-якої системи» [7, 40–55]. З цього погляду, під правовою системою пропонується розуміти єдність відповідних їй компонентів (частин), які обумовленим способом об'єднані між собою (за змістовими і формальними критеріями), і які залежно від їх природи й характеру зв'язку між ними (об'єктивного, при-

родного або суб'єктивного, довільного) складають відносно стабільну організацію [2, 257].

Ще одним необхідним для нашого дослідження поняттям є поняття «правова сім'я». Воно є теоретико-синтетичним утворенням. У реальному житті ми маємо справу не з сім'ями, а з національними правовими системами. Дослідження правових систем окремих країн формують широкий масив емпіричних даних, які дають змогу побачити особливості кожної держави. Але накопичення інформації про правові явища різних країн вимагає її систематизації. Розглядаючи особливості історичного виникнення права у різних країнах, його побудови, юридичної практики та інших чинників, можна зафіксувати закономірні зв'язки між різними правовими системами. Для того, щоб сформулювати глибокі наукові уявлення про закономірності розвитку права в різних регіонах світу, скласти його правову карту, яка відповідатиме дійсності, зробити обґрунтовані прогнози щодо шляхів подальшого розвитку правових систем, необхідно об'єднати існуючі національні правові системи у певні групи та сконцентрувати увагу на порівнянні різних моделей, типів права, уособленням яких і є правові сім'ї. Правова сім'я — сукупність національних правових систем, які мають спільні риси, що проявляються в єдності закономірностей розвитку та функціонування права, домінуванні певних джерел права і правових ідей, схожості правових категорій і понять.

Найбільш поширеною класифікацією правових сімей на сьогодні є:

- романо-германська (континентальна) сім'я (з виокремленням у ній романської та центральноєвропейської (германської) груп);
- англо-американська сім'я;
- сім'я релігійного права (з відокремленням мусульманського, індуського та юдейського права);
- сім'я традиційного права;
- в окрему групу слід також виокремити змішані правові системи.

Визначивши всі необхідні складові частини нашого дослідження, вважаємо, що напрям «правові системи сучасності» є найбільш широким із зазначеного переліку, оскільки крім аналізу національної правової системи як такої (її рис, природи, елементів тощо) включає порівняльний аналіз окремих правових систем, зокрема:

1. Контрасне порівняння, покликане сприяти виявленню концепцій і методів регулювання, властивих «протилежним» правовим системам з метою їх поглибленого вивчення;
2. «Бінарне» порівняння, сутність якого полягає в тому, що порівнюються дві одночасно існуючі системи, які різними шляхами і методами досягають подібних (схожих) результатів;
3. Порівняльний аналіз може бути проведений за принципом одночасності (синхронно) та за принципом послідовності у темпоральних вимірах (діахронно);
4. Порівняння може бути «внутрішнім», якщо порівнюються елементи правової системи однієї держави, та «зовнішнім» — порівнюються правові системи двох і більше держав;
5. Порівняння може бути внутрішньотиповим — порівнюються правові системи одного типу або міжтиповим — порівнюються складові, що належать до правових систем різних типів [9, 17].

Саме зазначені порівняльні характеристики у межах однієї правової сім'ї чи порівняння правових систем охоплює другу складову частину напряму — «правових систем сучасності» і збігається за обсягом з порівняльним правознавством або з юридичною компаративістикою.

У такий спосіб можемо констатувати, що серед зазначених напрямів саме «правові системи сучасності» є найбільш широкою науковою і навчальною дисципліною, оскільки охоплює як дослідження окремої правової системи на рівні так званого «внутрішнього дослідження», без порівняльних ознак, так і порівняльний аналіз, про що йшлося вище.

Ця публікація щодо визначення місця «правових систем сучасності» у системі юридичних наукових знань є важливою, з одного боку, як пошукове знання, що допомагає систематизації, упорядкуванню певних отриманих результатів, а з другого — такою, що викликає певні дискусії. Проте саме дискусійність запропонованого ракурсу досліджень, необхідність теоретичного осмислення саме з практичної точки зору і повинні відрізнити сучасну юридичну науку.

Ще одним цікавим моментом, на якому хотілося б зосередити увагу, є розгляд, окреслення суттєвих рис, ознак і природи порівняльного праводержавознавства. Загальна теорія держави і права — це комплексна галузь, що має комплексний предмет дослідження, принаймні щодо аналізу проблем у сфері теорії держави та у сфері теорії права. Більшість теоретиків права розглядають право і державу у взаємовпливі й взаємозумовленості, як такі, що існують у нерозривному взаємозв'язку. Співвідношення держави і права виражене у трьох аспектах його взаємозалежності: єдності, відмінностях, взаємодії. Найбільш цікавим для нас є аспект взаємодії. Категорія «взаємодія» передбачає вид взаємозв'язку держави і права, що виражає глибинні відносини. Вона передбачає, що це явище реалізує свою специфічну природу тільки через взаємовідносини з іншими явищами. У взаємодії (яка має багатоплановий характер) два явища виступають і як активні, і як пасивні. Її основна риса — взаємні зміни явищ, які співвідносяться між собою. У своєму русі держава і право з багатьма соціальними, духовними, економічними, політичними факторами вступають у різні зв'язки, в яких так чи інакше проявляються їх природа і сутність.

Сучасний етап праводержавотворення в Україні характеризується низкою суттєвих, інколи не нових, але не вирішених у минулому проблем. Характеризуючи правознавство як таке, варто зазначити, що останнім часом воно зазнає суттєвих змін і водночас характеризується формуванням нових підходів і напрямів. У цих умовах, на нашу думку, слід вести мову не про порівняльне правознавство, а про порівняльне праводержавознавство. Світова цивілізація з моменту її зародження знала тисячі окремих державно-правових систем. Усі вони становлять безперечний інтерес для науки, в кожній системі було дещо загальне і водночас неповторне, унікальне. Варто наголосити на тому, що деякі аспекти цієї проблематики можна вивчати і розглядати як окремо, так і в цілому, охоплюючи їх загальною сукупністю знань про суттєві ознаки у межах порівняльного праводержавознавства.

У наш час у цій науці склався свій специфічний інструментарій, завдання, критерії упорядкування і систематизації, класифікації і типологізації всього розмаїття державно-правових явищ в історичному, соціокультурному, спеціально-юридичному та інших необхідних масштабах і ракурсах.

Предметом порівняльного праводержавознавства, на нашу думку, є загальні й специфічні закономірності виникнення, розвитку і функціонування державно-правових систем, правових форм і напрямів діяльності різних держав світу в їх порівняльному вивченні, об'єктів дослідження відповідних систем, наприклад, стану правового життя в процесі розвитку зарубіжних держав, їх правової політики, аналіз правової дійсності тощо.

Слід сказати, що виокремлення не порівняльного правознавства, а саме порівняльного праводержавознавства має не лише теоретичну, а й значну практичну значущість. Наприклад, суперечки щодо приведення законодавства України про вищу освіту до вимог європейського права, Болонського процесу демонструють невідкладні завдання щодо реорганізації насамперед у сфері державного управління вищою, середньою та професійною освітою. Деякі державні інститути, структурні підрозділи повинні бути ліквідовані, деякі, навпаки, створені. Отже, лише у межах порівняльного правознавства, вивчення міжнародного досвіду в цій сфері, без урахування доробку порівняльного праводержавознавства цю проблему вирішити неможливо.

Хочемо також наголосити на тому, що: 1) в навчальних закладах викладається загальний курс — теорія держави і права, а не відокремлено — «теорія права» і «теорія держави»; 2) якщо під порівняльним правознавством розуміти також «порівняльне праводержавознавство», то ми будемо застосовувати розширене тлумачення до цієї терміно-конструкції, що, на нашу думку, не є раціональним у викладацькій діяльності та навчальному процесі.

Отже, вважаємо, що навели чітку аргументацію: проблеми формування, розвитку, функціонального призначення держави і права не можуть розглядатися ізольовано. У такий спосіб «порівняльне правознавство» і «порівняльне державознавство» повинні розглядатися комплексно, не ізольовано, що дозволить відійти від їх штучного, інколи механічного розгляду і тлумачення.

Останнім ракурсом нашого викладу у цьому форматі є проблема, яка стоїть механізму взаємодії національних правових систем. Хотілося б зосередити увагу на сутності категорії «взаємодія» національних правових систем. Річ у тім, що досить проблематичним є сучасне розуміння відірваної від реальності, абстрактної категорії «механізм зближення національних правових систем».

Зрозуміло, що не всі правові системи можуть і повинні розглядатися як деякі механічні величини, які можуть і повинні зближуватися за бажанням політичних кіл, правлячих структур, органів влади. Більше того, в одних часово-просторових характеристиках таке зближення є реаліями, в інших — тільки намірами, які залишаються на папері.

Перші ж дослідники державно-правових систем звернули увагу на їх велику кількість в історії, на їх різновиди, на те, що в різних правових системах є більш відмінною, ніж спільною. Це стверджують і сучасні українські вчені — філософи права [10, 109].

Щодо практичного виміру цієї проблеми, хотілося б зробити кілька зауважень і виокремити ті напрями, які, на нашу думку, потребують найбільшого обговорення та дискусій. У цьому легко переконатися. Ще зі студентських часів є аксіоматичними загальновідомі відмінності англосаксонської (системи загального права) і романо-германської (системи континентального права) правових систем. Насамперед йдеться про систему права, основне джерело права. Якщо для романо-германської правової системи — це правовий акт, то

для англосаксонської, безумовно, правовий прецедент. І як би ми не перебільшували зростання питомої ваги статутного права в англосаксонській правовій системі та судової практики в романо-германській, відмінності основної джерельної бази не можуть не позначитися на ускладненні процесів адаптації законодавства та не вплинути на механізм їх зближення.

Якщо вести мову про різновиди у межах романо-германської правової системи, то досить легко зрозуміти, що, наприклад, навіть «технічне» зближення правової системи Японії та будь-якого європейського представника цієї групи є досить складним, навіть якщо не враховувати стереотипи правового регулювання за допомогою норм соціальної регуляції — гірі (Японія).

Досить багато подібних прикладних, ілюстративних положень можна знайти і у традиційних релігійних і гібридних правових системах. Тому зрозуміло, що інколи некоректно з наукового погляду пропагувати можливість «механізму зближення» для всіх без винятку національних правових систем. Основним аргументом при цьому виступає відсутність у сучасній правовій науці будь-яких чітко визначених концептуальних засад, на базі яких стало б можливим обґрунтоване їх інтегрування, а не безпідставне «еклектичне поєднання» різномірних площин та аспектів права [11, 5].

Отже, існує багато невирішених проблем у сучасному викладанні курсів, пов'язаних з порівняльним праводержавознавством, специфікою курсу «правові системи сучасності», практичною реалізацією теоретичних напрацювань — механізмом взаємодії національних правових систем. Кожний із зазначених напрямів може стати предметом подальшого дискутування і творчого, толерантного обговорення.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Порівняльне правознавство* : підруч. / С. П. Погребняк, Д. В. Лук'янов, І. О. Биля-Сабадаш та ін. ; за заг. ред. О. В. Петришина. — Х., 2012.
2. *Шемшученко Ю. С.* Юридическая наука должна быть честной // Евразийский юридический журнал. — 2010. — № 12 (31).
3. *Скакун О. Ф.* Общее сравнительное правоведение: основные типы (семьи) правовых систем мира. — К., 2008.
4. *Порівняльне правознавство (теоретико-правове дослідження)*. — К., 2007.
5. *Порівняльне правознавство у системі юридичних наук: проблеми методології*. — К., 2006.
6. *Тюхтин В. С.* Системно-структурный подход и специфика философского знания // Вопросы философии. — 1968. — № 11. — С. 42–51.
7. *Гелей С. Д., Рутар С. М.* Політико-правові системи світу : навч. посіб. — К., 2006.
8. *Керимов Д. А.* Философские проблемы права. — М., 1972.
9. *Порівняльне правознавство* / О. О. Погрібний, І. М. Погрібний, О. В. Волошенюк та ін. — Х., 2006.
10. *Максимов С. І.* Універсальне і національне в ціннісному вимірі права // Філософія права: сучасні інтерпретації : вибр. праці : статті, аналіт. огляди, переклади (2003–2010). — Х., 2010.
11. *Тімуш І. С.* Інтегральний погляд на право : моногр. — К., 2009.

Оніщенко Н. М. До питання методики викладання порівняльно-правових дисциплін

Анотація. Стаття присвячена актуальним проблемам викладання порівняльно-правових дисциплін. Автор висвітлює низку міркувань і пропозицій з приводу використання замість дисципліни «порівняльне правознавство» — дисципліну «порівняльне праводержавознавство». Окрема увага приділяється виокремленню сутнісних відмінностей дисциплін «порівняльне правознавство», «юридична компаративістика» і «правові системи сучасності». Самостійний вектор дослідження пов'язаний з аналізом категорій «механізм зближення» і «механізм взаємодії» правових систем сучасності, зокрема щодо процесів праводержавотворення сьогодення.

Ключові слова: правова система, правова сім'я, методи порівняння, способи порівняння, праводержавознавство, порівняльне правознавство, механізм взаємодії національних правових систем.

Онищенко Н. Н. К вопросу методики преподавания сравнительно-правовых дисциплин

Аннотация. Статья посвящена актуальным проблемам преподавания сравнительно-правовых дисциплин. Автор освещает ряд соображений и предложений по поводу использования вместо дисциплины «сравнительное правоведение» — дисциплину «сравнительное правогосударствование». Отдельное внимание уделяется выделению существенных различий дисциплин «сравнительное правоведение», «юридическая компаративистика» и «правовые системы современности». Самостоятельный вектор исследования связан с анализом категорий «механизм сближения» и «механизм взаимодействия» правовых систем современности, в частности, процессов правогосударствообразования современности.

Ключевые слова: правовая система, правовая семья, методы сравнения, способы сравнения, правогосударствование, сравнительное правоведение, механизм взаимодействия национальных правовых систем.

Onishchenko N. On the Teaching Methods of Comparative Legal Disciplines

Summary. Article is devoted to the problems of teaching comparative legal disciplines. The author highlights a number of concerns and suggestions about the use of discipline instead of «comparative jurisprudence» — discipline «comparative legal-state studies». Special attention is devoted to the selection of the essential differences disciplines «comparative jurisprudence», «legal comparativistics» and «contemporary legal systems». Vector independent research related to analysis of the categories of «convergence mechanism» and «mechanisms of coordination» of contemporary legal systems, in particular, of the legal-state building processes.

Key words: legal system, the legal family, comparison methods, methods of comparison, the legal-state studies, comparative jurisprudence, comparative law, the mechanism of interaction of national legal systems.

Книжкова полиця

Государственное, политическое и правовое пространство современной Европы : междунар. сб. науч. ст. / под ред. А. Ю. Саломатина. – Пенза : Изд-во ПГУ, 2013. – 340 с.

Міжнародний збірник наукових статей присвячено державознавчим, політичним і правовим аспектам євроінтеграції. У ньому взяли участь з шести країн – Росії, Німеччини, Фінляндії, України, Болгарії, Литви.

